

POMOC – WSPARCIE – RATOWNICTWO
O optymalizacji rozwoju i edukacji człowieka
na różnych etapach życia

Redakcja naukowa
Anna Knocińska i Przemysław Frąckowiak

Bogucki Wydawnictwo Naukowe
Poznań – Gniezno 2017

Mikołaj Brenk

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Działalność dobroczynna i filantropijna na ziemiach polskich w czasie niewoli narodowej. Zarys problematyki

W okresie zaborów działalność dobroczynna i filantropijna na ziemiach polskich uległa dość znaczącym przeobrażeniom w zakresie celu oraz możliwości jej wykonywania w stosunku do lat minionych. Aktywność ta stała się przejawem patriotyzmu i jako taka była również odbierana przez zaborców. Jak zwraca uwagę Ewa Leś, „towarzystwa społeczne i gospodarcze stanowiły instrumenty oporu politycznego oraz ekonomicznego i społecznego rozwoju, tworząc struktury paralelne do instytucji publicznych państw zaborczych, nierzadko w konspiracji. Dążenia niepodległościowe spletały się w działaniach organizacji społecznych z celem filantropijnym. Wiele spośród organizacji społecznych w okresie zaborów było zaskakująco wielofunkcyjnych – prowadząc oficjalnie akcję filantropijną, równocześnie rozwijało nieformalne działania niepodległościowe i oświatowe”¹.

Ograniczenia wobec działań organizacji charytatywnych i filantropijnych wynikały z obojętności, a często także wrogości państw zaborczych. Obojętność polegała na braku poparcia, wsparcia materialnego oraz koordynacji (w postaci np. przyjaznych uregulowań prawnych). Wrogość natomiast przejawiała się ograniczaniem, a nawet zwalczaniem powstających oraz istniejących instytucji².

Najwięcej swobód w tym zakresie doświadczyli mieszkańcy zaboru austriackiego, choć początkowo opieka i pomoc społeczna były tam mocno zaniedbana. Do prorozwojowych czynników w tym zakresie należy zaliczyć ustawodawstwo. Od 1786 r. do połowy XIX w. w Galicji, w myśl obowiązujących przepisów prawnych, opieką i pomocą społeczną zajmowały się dominia i parafie, przy

¹ E. Leś, *Zarys historii dobroczynności i filantropii w Polsce*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001, s. 50.

² *Służba społeczna w Polsce*, red. L. Krzywicki, skł. gł. w Dziale Wydawnictw Związku Spółdzielni Spółzyców R.P., Warszawa 1928, s. 5–6.

ewentualnym współudziale finansowym władz gminy³, a kodeks cywilny z 1811 r. oraz ustawa o postępowaniu sądowym w sprawach niespornych z 1854 r. ułatwiły postępowanie z nieletnimi. Osłabienie monarchii Habsburgów w wyniku m.in. Wiosny Ludów i zjednoczenia Niemiec dało Polakom szeroką autonomię językową i kulturalną oraz samorządową. Możliwość realnego wpływu polskich działaczy na sprawy społeczne zaowocowała rozwojem galicyjskiej opieki i pomocy społecznej⁴.

Jak odnotowano w opracowaniu powstałym dziesięć lat po odzyskaniu niepodległości: „najgorzej było w zaborze rosyjskim. Ustrój polityczny, oparty na władzy absolutnej monarchy, w całym państwie rosyjskim powściągał wśród ludności wszelkie objawy jakiegokolwiek samodzielności. W dzielnicach polskich do tego tępienia inicjatywy społecznej dołączała swój wpływ jeszcze nowa pobudka – walka z narodowością polską. Nawet instytucje dozwolone w Rosji spotykały się w obrębie terytoriów polskich z zakazem stanowczym. Władze, uniemożliwiając jakąkolwiek działalność samodzielną, ze swej strony nie czyniły nic, ażeby zastąpić istniejące luki urządzeniami chociażby biurokratycznymi, ale czyniące zadość potrzebom (...). Natomiast w sferach życia, które wymagały rzadkich instytucyj, chociażby te instytucje pod względem zadań swoich trzymały się jak najdalej od zagadnień politycznych, przeszkody były niekiedy nie do przewyciężenia (...). Wszelka organizacja, już dlatego, że była organizacją żywiołu polskiego, była niepożądana”⁵.

W listopadzie 1864 r. na terenie zaboru rosyjskiego wprowadzono ukaz *O klasztorach rzymskokatolickich w Królestwie Polskim*, mocą którego zlikwidowano ponad 150 klasztorów. Jednym z jego skutków była konieczność odejścia sióstr zakonnych ze szpitali i zakładów opiekuńczych oraz przymusowa emigracja domów zakonnych na tereny Galicji. Kolejny ukaz z 1865 r. wprowadzał zależność i dyspozycyjność księży od zaborcy – przyznał duchownym katolickim status urzędników państwowych, utrzymywanych ze Skarbu Państwa oraz wprowadził zakaz przyjmowania datków i pobierania dziesięciny. Spowodowało to znaczące zmniejszenie skali opieki, jaką do tej pory organizował Kościół. Przyczyny wydania takich aktów prawnych leżą w traktowaniu przez zaborcę działalności społecznej Kościoła rzymskokatolickiego jako wrogiej władzy carskiej (argument był wówczas bardzo aktualny z uwagi na stłumienie powstania styczniowego)⁶. Dopiero po rewolucji 1905 r. zwiększyły się możliwości działania dla polskich organizacji społecznych, kiedy to zaczęły na nowo rejestrować się towarzystwa religijne⁷ oraz świeckie. Aby dopełnić opis sytuacji w zaborze rosyjskim, trze-

³ M. Piotrowska-Marchewa, *Nędzarze i filantropi. Problem ubóstwa w polskiej opinii publicznej w latach 1815–1863*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2004, s. 99–100.

⁴ C. Kępski, *Idea miłosierdzia a dobroczynność i opieka*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2003, s. 107–111.

⁵ *Służba społeczna...*, dz. cyt., s. 6–7.

⁶ M. Dajnowicz, *Polityczna i społeczna działalność duchowieństwa katolickiego w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego przez I wojnę światową*, w: *Kościół a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Wydawnictwo Prymat Mariusz Śliwowski, Białystok 2005.

⁷ W 1906 r. zniesiono wspomniane przepisy z 1864 r. dotyczące ograniczeń w działalności organizacji kościelnych.

ba zaznaczyć, że katolicy, w tym ich działalność dobroczynna, byli poddawani represjom w całej Rosji – klasztory i parafie były zamykane, mienie kościelne konfiskowane, władze domagały się prawa do obsadzania stanowisk kościelnych oraz chciały nakazu używania języka rosyjskiego w czasie kazań i nabożeństw pozaliturgicznych, a próby protestów często kończyły się zesłaniem⁸.

Zabór pruski był w bardzo ciężkim położeniu, jeżeli chodzi o możliwość działalności społecznej Polaków. Ucisk narodowościowy, wzmożony w ostatnich dekadach XIX w., dotyczył co prawda również rozwoju kulturalnego, ale dawał pewne możliwości rozwoju gospodarczego. Znaczący był problem wywłaszczania z ziemi, powodujący pozbawianie wielu osób możliwości zarobku. W przeciwieństwie do zaboru rosyjskiego, na którego terenie przeważającą grupą narodowościową byli Polacy, na ziemiach zaboru pruskiego mieszkało bardzo dużo rodzin niemieckich, co znacząco utrudniało działalność konspiracyjną na polu kulturalnym⁹. Jakkolwiek urzędnicy pruscy zakładali przytułki i ochronki, to dzieci osierocone i osamotnione były germanizowane – m.in. przez Patriotyczny Związek Kobiet (Vaterländischer Frauenverein)¹⁰.

Mimo niesprzyjającej sytuacji politycznej, zwłaszcza na terenach zaboru rosyjskiego i pruskiego, swój rozwój przeżywała myśl teoretyczna z zakresu opieki i pomocy społecznej. W 1820 r. w Wilnie powstało pierwsze na ziemiach polskich pismo koncentrujące się na zagadnieniach opieki społecznej i filantropii „Dzieje Dobroczynności Krajowej i Zagranicznej z wiadomościami ku wydoskonaleniu jej służącymi”¹¹. M. Piotrowska-Marchewa podkreśla, że pismo to „ukazywało się o kilkadziesiąt lat wcześniej od wydawanego w latach 1845–1860 paryskiego «Les Annales de la Charite», uchodzącego za pierwsze [europejskie – przyp. autora] pismo traktujące wyłącznie o sprawach dobroczynności”. Na łamach „Dziejów Dobroczynności” prezentowano aktualne uwarunkowania ubóstwa oraz przykłady funkcjonowania instytucji filantropijnych, a ponadto starano się ukazywać nowoczesne sposoby działania: medycynę społeczną (zwrócenie uwagi na przyczyny i skutki rozprzestrzeniania się niektórych chorób na skutek nędzy ludności, popularyzacja szczepień, walka z przesądami i nałogami, przybliżanie zasad higieny), wspieranie edukacji zawodowej „prawdziwie ubogich”, resocjalizację notorycznych żebraków poprzez przymuszanie do pracy¹².

Wśród teoretyków pierwszej połowy XIX w. niewątpliwie zasługi ma F. Skarbek, profesor ekonomii na Wydziale Prawa i Administracji Aleksandryjskiego Uniwersytetu Warszawskiego. Był on zwolennikiem instytucji osad dla ubogich,

⁸ Ta problematyka została szeroko przedstawiona w pracy B. Czaplickiego, *Katolicka działalność dobroczynna w Rosji w latach 1860–1918*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2008.

⁹ *Służba społeczna...*, dz. cyt., s. 9.

¹⁰ M. Piotrowska-Marchewa, dz. cyt., s. 99.

¹¹ Pismo wychodziło w latach 1820–1824, jego założycielem był Kazimierz Kontryn (wolnomularz, uczestnik walk z 1794 r. i wojen napoleońskich, pracownik administracyjny Uniwersytetu Wileńskiego). Poza nim w Komitecie Naukowym pisma byli: Ignacy Jundził (sekretarz Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności), Wiktor Aleksander Bohatkiewicz (mgr filozofii), Józef Jankowski (dr medycyny), Feliks Rymkiewicz (dr medycyny), Ignacy Emanuel Lachnicki (dr filozofii), Jan Fryderyk Wolfgang (dr medycyny i filozofii).

¹² M. Piotrowska-Marchewa, dz. cyt., s. 138–140.

wzorowanych na belgijskich i holenderskich urządzeniach, przeznaczonych dla uboższych rodzin, które dzięki nim mogły się utrzymać z własnej pracy. Propagował jednocześnie kasy oszczędnościowe i zasiłkowe w miastach, dzięki którym można by udzielać wsparcia małym przedsiębiorcom oraz osobom znajdującym się w sytuacjach losowych. Swoje poglądy zawarł w dziele *O ubóstwie ubogich*, wydanym w 1827 r., które przez lata było najważniejszym wykładem z dziedziny opieki i pomocy społecznej w polskiej literaturze¹³.

W Warszawie tematykę pomocy i opieki prezentowano głównie w „Tygodniku Lekarskim” oraz „Przyjacielu Zdrowia”. Lekarz i społecznik L. Natason pisał w swoich artykułach o negatywnym wpływie nędzy na zwiększanie śmiertelności, obniżanie średniego wieku życia, wzrost śmiertelności noworodków i zagrożenie chorobami¹⁴.

Na łamach krakowskiej prasy publikacje dotyczące działalności dobroczynnej gościły o wiele rzadziej aniżeli w Wilnie i w Warszawie. Jeżeli już się pojawiały, to poglądy wyrażane w nich na tematy społeczne najczęściej były przestarzałe, gdyż skupiały się na konieczności zakładania i rozwoju instytucji dobroczynnych, mających zaradzić problemowi osób z marginesu, bez sięgania do nowszych pomysłów w zakresie rozwiązywania kwestii społecznych. Wśród osób prezentujących nowatorskie poglądy był K. Lange (Langie), mówiący o potrzebie oparcia ówczesnej filantropii na podstawach naukowych¹⁵. W tym duchu we Lwowie wypowiedział się również J. Supiński (1804–1893), który w jednej ze swych publikacji pisał: „ogromna większość ubogich żyjących z jałmużny lub w zakładach dobroczynnych jest sama sprawcą swojej niedoli: próżniactwo, przesadzone używanie, brak myśli o przyszłości, wstręt do pracy, złe nałogi doprowadzają lekkomyślnych do niedostatku w wieku późniejszym”¹⁶. Postulował, aby reformy społeczne w Polsce były realizowane w oparciu o rozpowszechnienie w społeczeństwie podstawowych pojęć ekonomicznych: pracy, nauki, oszczędności, wymiany handlowej¹⁷.

W Poznaniu poglądy o świadomej i racjonalnej działalności dobroczynnej głosili m.in. K. Libelt i A. Cieszkowski. Libelt widział szansę poprawy sytuacji ubogich w reformach społecznych, rozwoju oświaty dla ludu, propagowaniu wstrzeźliwości oraz zakładaniu kas oszczędnościowych¹⁸. Cieszkowski był zdecydowanym przeciwnikiem dominacji filantropii nad państwową opieką i pomocą społeczną – pisał: „uboga ta służba ubogich, ubogie też tylko wydaje owoce, a szczupłość skutków bynajmniej nie od szczupłości środków pochodzi, lecz od braku ich organizacji, od braku rozleglejszego zakresu działania i pomnożenia sił indywidualnych siłą asocjacji”¹⁹. Jego zdaniem najlepszym rozwiązaniem byłoby wzajemne uzupełnianie się obu form opieki – „w zjednoczeniu więc tylko

¹³ Tamże, s. 142–143.

¹⁴ Tamże, s. 148–149.

¹⁵ Tamże, s. 150–152.

¹⁶ J. Supiński, *Listy treści społecznej. Dobroczynność i więzienia*, „Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich” 1868, t. 11 (Poczet nowy), s. 109; cyt. za: M. Piotrowska-Marchewa, dz. cyt., s. 153.

¹⁷ M. Piotrowska-Marchewa, dz. cyt., s. 152–153.

¹⁸ Tamże, s. 153–154.

¹⁹ A. Cieszkowski, *O ochronach wiejskich*, [b.w.], Warszawa 1842; cyt. za: J. Hellwig, *Cieszkowski, Wiedza Powszechna*, Warszawa 1979, s. 158.

i organizacji dobroczynności publicznej i prywatnej leży prawda i skuteczność filantropicznych pomysłów i usiłowań”²⁰.

Osobą, która później inspirowała myśl społeczną okresu międzywojennego, a której nie było dane doczekać wolnej Polski (zmarła w czerwcu 1918 r.), był E. Abramowski (1868–1918). Twierdził on, że społeczności lokalne mogą doskonale funkcjonować w ramach spontanicznych inicjatyw obywatelskich, dopasowanych do ich potrzeb²¹. Co więcej – ingerencja państwa, próbującego wykazać swoją niezbędność w niektórych dziedzinach życia społecznego, hamuje rozwój instytucji pozapaństwowych²². Pisał: „państwo, biorąc w swe ręce całe życie człowieka, państwo, które karmi i odziewa, wychowuje i uczy, które jest zarazem chlebowcą, nauczycielem i policjantem, że takie państwo zbyt dużo miałoby władzy w swoim ręku i że stworzone dla wolności, w gruncie rzeczy robiłoby niewolników”²³.

Tradycje świeckich organizacji opiekuńczych działających w czasie niewoli narodowej na ziemiach polskich są bardzo bogate. Jedną z pierwszych, powstałych po 1795 r., było Towarzystwo Przyjaciół Ludzkości, działające od 1801 r. w Warszawie i zajmujące się głównie żywieniem ubogich mieszkańców stolicy. Dużo szerszy zakres pomocy oferowało istniejące od 1807 r. Wileńskie Towarzystwo Dobroczynności, prowadzące działalność charytatywną w dziedzinie: zapewnienia żywności, szukania pracy, opieki i kształcenia nieletnich (w tym sierot), opieki nad osobami starszymi i niepełnosprawnymi oraz pomocy medycznej²⁴.

W działalności powyższych instytucji oraz niektórych placówek tego typu powstałych za granicą²⁵ należy upatrywać genezę założenia w 1814 r. Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności, funkcjonującego nieprzerwanie aż do 1949 r. Inicjatorką powstania towarzystwa była Z. Zamoyska, która dla zapewnienia mu prestiżu i finansów uzyskała poparcie elit ówczesnej Warszawy²⁶. Dość oryginalnym założeniem była rezygnacja z ideałów chrześcijańskiej dobroczynności na rzecz wartości masonów, cechujących się pragmatyzmem. Wśród celów, jakie chciano zrealizować, była walka z ubóstwem poprzez wspieranie jedynie „prawdziwie ubogich” zarówno przez pomoc materialną, jak i zorganizowanie im

²⁰ Tamże, s. 159.

²¹ Wśród inicjatyw samopomocowych, z którymi był związany Abramowski, były m.in.: Związek Towarzystw Samopomocy Społecznej (założony w 1905 r.) oraz Towarzystwo Kooperatystów (1906 r.).

²² M. Augustyniak, *Mysł społeczno-filozoficzna Edwarda Abramowskiego*, Wydawnictwo UWM, Olsztyn 2006, s. 167–171.

²³ E. Abramowski, *Kooperatywa, jako sprawa wyzwolenia ludu pracującego*, nakł. autora, Warszawa 1912; cyt. za: M. Augustyniak, dz. cyt., s. 167.

²⁴ H. Markiewicz, *Działania charytatywne Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności wobec dorosłych w początkach XIX wieku*, „Seminare” 1995, 11, s. 284–286.

²⁵ M.in. towarzystw dobroczynnych w Hamburgu, Wiedniu i Monachium.

²⁶ Byli wśród nich m.in.: Józef Lipiński (sekretarz Izby Edukacyjnej, członek masonerii, krytyk literacki, pisarz), Julian Ursyn Niemcewicz (autor pierwszej ustawy Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności), Maria hr. Gutakowska, Anna z Zamoyskich Sapieżyna, Maria z Czartoryskich, księżna Wirtemberska (siostra Zofii Zamoyskiej), Cecylia Beidale, Teresa Kicka, Tomasz Wawrzecki, Józef Kossakowski (członek masonerii), J.A. Noffok (członek masonerii, kupiec, bankier), Karol Heffele (członek masonerii, lekarz), Walenty Schlosinger, Jan Anthonin, Sebastian Bartł, Ignacy Bobe, dr Michał Bergoni (naczelnik lekarz wojsk koronnych), Michał Krempitz. Zob. H. Markiewiczowa, *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814–1914*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2002, s. 58–59.

możliwości zarobkowania, a z drugiej strony było w planach zmuszanie do pracy osób niechętnych. Finansowanie towarzystwa było zapewnione dzięki składkom członkowskim, ofiarom osób prywatnych, zapisom testamentowym, czynszom za wynajem pomieszczeń, balom i innym imprezom dobroczynnym, wsparciu władz oraz cara i jego rodziny (momentami dość znacznemu, sięgającemu nawet 47% rocznych wydatków)²⁷. Niezwykle szeroka działalność towarzystwa obejmowała opiekę nad dorosłymi (domy starców i kalek, przytułki, kasy pożyczkowe, dożywianie), opiekę nad dziećmi i młodzieżą (ochronki, żłobki, zakłady dla sierot), opiekę medyczną i pomoc doraźną²⁸.

Z kolei w 1816 r. powstało Krakowskie Towarzystwo Dobroczynności, mające siedzibę na Wawelu, utworzone z połączenia dwunastu małych, biednych szpitali krakowskich. Celem, jaki wyznaczyło sobie towarzystwo, była opieka nad ubogimi oraz kalekami, głównie dorosłymi²⁹.

Wśród powstających w tym czasie instytucji dobroczynnych wyróżniło się wiele skupionych na niesieniu pomocy dzieciom i młodzieży. W 1817 r. ks. J. Falkowski założył w Warszawie Instytut Głuchoniemych, pierwszą na ziemiach polskich szkołę dla głuchych. Od 1842 r. zaczęto tam przyjmować również dzieci niewidome i zmieniono nazwę na Instytut Głuchoniemych i Ociemniałych. W czasie największego rozkwitu do szkoły uczęszczało 318 osób³⁰. Z kolei na ziemiach zaboru austriackiego pierwszy powstał Galicyjski Zakład dla Głuchoniemych we Lwowie (1830), ufundowany przez anonimowego filantropa. W początkach XX w. zakład zajmował się kształceniem i wychowaniem ponad 100 dzieci³¹.

Wybitny społecznik, wspomniany już F. Skarbek, założył w 1830 r. Instytut Moralnej Poprawy Dzieci na Mokotowie. Ten pierwszy polski zakład wychowawczo-poprawczy przeznaczony był dla młodzieży moralnie zaniedbanej i przestępczej.

W 1880 r. zawiązano (bez oficjalnej legalizacji) Towarzystwo Przyjaciół Dzieci – była to odpowiedź warszawskich lekarzy, pedagogów i społeczników na wzrost śmiertelności wśród dzieci, dzieciobójstw, bezdomności i włóczęgostwa³². Z kolei S. Markiewicz założył w 1894 r. Towarzystwo Kolonii Letnich dla Ubogiej i Słabowitej Działwy Warszawy, które organizowało wypoczynek letni dla dzieci pochodzących z niezamożnych rodzin. Natomiast w Krakowie lekarz H. Jordan założył park dla dzieci i młodzieży, mający służyć zaadaptowaniu nowoczesnych inicjatyw społecznych, które w tym czasie pojawiły się na Zachodzie³³.

²⁷ Proporcje poszczególnych źródeł dochodów zmieniały się w kolejnych okresach istnienia towarzystwa.

²⁸ Zob. H. Markiewiczowa, dz. cyt.

²⁹ E. Barnaś-Baran, *Opieka nad dzieckiem w Krakowskim Towarzystwie Dobroczynności w latach 1816–1918, w: Opieka nad dzieckiem w Galicji*, red. A. Meissner, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2002, s. 120.

³⁰ Cyt. za: W. Gasik, *Rozwój praktyki i teorii pedagogiki specjalnej w wieku XIX i początkach XX wieku*, w: *Dzieje szkolnictwa i pedagogiki specjalnej*, red. S. Mausberg, PWN, Warszawa 1990, s. 96–97.

³¹ M. Pękowska, *Opieka nad dzieckiem głuchym i niewidomym we Lwowie w XIX wieku*, w: *Opieka nad...*, dz. cyt., s. 65.

³² M. Balcerek, *Historyczny rozwój tendencji wychowawczych TPD*, w: *Pedagogika Towarzystwa Przyjaciół Dzieci*, PWN, Warszawa 1975, s. 28.

³³ E. Leś, dz. cyt., s. 64.

W Wilnie od 1900 r. działały: powstałe z inicjatywy s. C. Szczepkowskiej schronisko dla sierot pod wezwaniem św. Antoniego oraz internat dla chłopców z rodzin wiejskich, który założył ks. J. Nowicki. Rok później w tym samym mieście J. Montwiłł³⁴ zainicjował powstanie Wileńskiego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi, które zapewniało dzieciom artykuły pierwszej potrzeby, opiekę lekarską, prowadziło internaty, zakłady wychowawcze i organizowało kolonie letnie. Towarzystwo prowadziło przytułek dla chłopców, „ochronę-szkolę”³⁵ oraz zakład dla najbiedniejszych dzieci w wieku szkolnym. Ksiądz K. Lubianiec³⁶ w 1907 r. powołał Dom Serca Jezusowego – wileńskie towarzystwo dobroczynne, zajmujące się pomocą ubogiej młodzieży, zwłaszcza z przedmieść, priorytetowo traktujące przygotowanie młodzieży do wykonywania zawodu³⁷. Cechą wspólną wspomnianych oraz pozostałych społeczników zakładających w tym czasie placówki dla dzieci i młodzieży³⁸ była chęć zapewnienia młodym ludziom zawodu poprzez naukę w pracowniach i warsztatach rzemieślniczych. Miał to być sposób na wyjście z biedy, z jaką się borykali. Edukacja zawodowa była połączona z realizowaniem nauki szkolnej, a wychowankowie, pracując, mogli również otrzymywać niewielkie wynagrodzenie³⁹.

Z początkiem XX w. pojawiła się koncepcja rodzinnych domów dziecka – w 1908 r. K. Jeżewski założył Towarzystwo Gniazd Sierocych, które od 1909 do 1949 r. zapewniło opiekę ponad 100 tysiącom wychowanków⁴⁰. Z kolei w grudniu 1913 r. działacze społeczni (m.in. H. Radlińska, W. Weychert-Szymanowska) powołali Krakowskie Towarzystwo Przyjaciół Dzieci.

W drugiej połowie XIX w. znacząco ożywiła się działalność charytatywna zakonów w Galicji. Spowodowane to było ograniczeniami oraz kasatami domów

³⁴ J. Montwiłł (1850–1911) był wileńskim działaczem społecznym, filantropem i bankierem. Oprócz wspomnianego Towarzystwa Opieki nad Dziećmi patronował akcji „Kropla mleka”, organizował opiekę zastępczą na wsi dla sierot, założył pierwsze w Wilnie ogródki dziecięce.

³⁵ Określenie „ochrona” używane było na wileńszczyźnie w kontekście placówek o charakterze zbliżonym do domów dziecka. Zob. S. Walasek, *Opieka nad dziećmi i młodzieżą w Wilnie (1900–1940)*, w: *Opieka nad dziećmi i młodzieżą. Studia z dziejów oświaty w XX wieku*, red. S. Walasek, Kraków 2008, s. 20–21.

³⁶ Ks. K. Lubianiec (1866–1942) był kanonikiem Kapituły Katedry Wileńskiej, profesorem tamtejszego seminarium, społecznikiem. Założył w ramach Domu Serca Jezusowego ochrony, przytułki, internat, szkołę wraz z warsztatami do nauki zawodu dla chłopców (stolarski, ślusarski, kowalski, tokarski, szewski) i dziewcząt (pracownia szwalnicza, bieliźniarska, piekarnia, pralnia, tkalnia). W 1918 r. w ochronie i internacie mieszkało łącznie około 500 osób, w tym 300 poniżej 12 roku życia. Poza Wilnem podobne ochrony powstały z jego inicjatywy w Czarnym Borze i Laurowie. Po odzyskaniu niepodległości zakłady opiekuńcze przekazał zgromadzeniom zakonnym: salezjanom zakłady w Wilnie, urszulankom w Czarnym Borze, salezjankom w Laurowie. Zob. T. Krahel, Ks. *prałat Karol Lubianiec*, „Czas Miłosierdzia. Białostocki Biuletyn Kościelny” 2000, 8.

³⁷ S. Walasek, dz. cyt., s. 12–14.

³⁸ Do filantropów i społeczników wileńskich tego czasu należeli również: hr. Maria Tyszkiewiczówna, hr. Anna Mohłówna, siostry zakonne: Ludwika Gąsiorowska, Serafina Kobylańska, Julia Butrymowicz, Bronisława Siedlecka.

³⁹ S. Walasek, dz. cyt., s. 13.

⁴⁰ Zob. L. Albański, *Společno-pedagogiczna działalność Towarzystwa Gniazd Sierocych i Wiosek Kościuszkowskich*, Kolegium Karkonoskie, PWSZ, Jelenia Góra 1999; W. Wiśniewska, *Kazimierz Antoni Jeżewski jako człowiek, pedagog i twórca gniazd sierocych*, Wydawnictwo WSP, Częstochowa 1994.

zakonnych pod zaborami pruskim i rosyjskim⁴¹; migrowały one, zakładając nowe wspólnoty w zaborze austriackim. Wśród zgromadzeń, które przybyły na ten teren były m.in. siostry felicjanki, które w 1861 r. w Krakowie rozpoczęły pracę opiekuńczo-wychowawczą, polegającą na prowadzeniu zakładu dla sierot i ochronki oraz pielęgnowaniu chorych. Z kolei siostry boromeuszki trzebnickie od 1877 r. w Łańcucie prowadziły szpital ufundowany przez R. Potockiego, a w innych miejscowościach pielęgnowały chorych w domach, prowadziły sierocińce. W latach dziewięćdziesiątych XIX w. ochronki i sierocińce dla opuszczonych dzieci zaczęły zakładać siostry Rodziny Maryi. Oprócz powyższych zgromadzeń w Galicji działały charytatywnie zakony wcześniej tutaj osiedlone: siostry Opatrzności (prowadzenie sierocińców, domów poprawczych), dominikanki (praca opiekuńczo-ochroniarska, często w małych miejscowościach), służebniczki (prowadzenie ochronek, sierocińców, przytułków oraz praca w szpitalach), sercanki (opieka nad chorymi, wychowanie dzieci opuszczonych i sierot), siostry miłosierdzia (prowadzenie sierocińców oraz domów moralnego wychowania i nauki zawodu dla osieroconych dziewcząt), siostry Zgromadzenia Najświętszej Rodziny z Nazaretu oraz siostry norbertanki (działalność wychowawcza dla ubogich i osieroconych dziewcząt), bazylianki (opieka nad chorymi i ubogimi), ojcowie lazaryści (wychowywanie sierot i dzieci z ubogich, ale pobożnych rodzin, z ewentualnym przeznaczeniem do życia zakonnego) i księża salezjanie (prowadzenie domów pracy dla młodzieży zaniedbanej)⁴².

Działalność charytatywną prowadziły także wspólnoty, które nie były potwierdzone kanonicznie przez Kościół: michaelici i michaelitki (do lat dwudziestych XX w. działali jako „Powściągliwość i Praca”) oraz albertyni i albertynki (pracujący w miastach z nędzarzami)⁴³.

Wydana w 1891 r. encyklika Leona XIII *Rerum Novarum*, w której treści podkreślona została konieczność misji społecznej Kościoła, przyczyniła się do zwiększenia jego aktywności (również charytatywnej) oraz do powstania nowych stowarzyszeń. Biskupi J. Bilczewski wraz z J.S. Pelczarem powołali do życia polską Akcję Katolicką⁴⁴, która oprócz zakładania czytelni ludowych, kół rolniczych i kas oszczędnościowych zajmowała się także pomocą potrzebującym⁴⁵. Duchowni różnych szczebli włączyli się w organizowanie lokalnych towarzystw charytatywnych, w których działali przede wszystkim świeccy – powstawały np. Towarzystwa św. Wincentego a Paulo czy św. Salomei⁴⁶.

Należy dodać, że w czasie zaborów działali założyciele zakonów i stowarzyszeń katolickich zajmujących się niesieniem pomocy. Wśród nich warto wspomnieć E.

⁴¹ Zob. P.P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914. Rozprawa doktorska*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1984.

⁴² A. Haratyk, *Udział galicyjskiego Kościoła katolickiego w pracach opiekuńczo-wychowawczych*, w: *Galicja...*, dz. cyt., s. 31–43.

⁴³ Tamże, s. 37–38.

⁴⁴ Akcja Katolicka jest międzynarodowym ruchem laikatów, zmierzającym do włączenia się katolików w życie społeczne. Jego geneza sięga encyklik społecznych papieża Leona XIII, m.in. *Graves de communi* (O działalności społecznej katolików) z 1901 r.

⁴⁵ A. Haratyk, dz. cyt., s. 40.

⁴⁶ Tamże, s. 40–41.

Bojanowskiego⁴⁷, A. Chmielowskiego⁴⁸, ks. Z. Gorazdowskiego⁴⁹, ks. K. Siemaszkę⁵⁰, ks. B. Markiewicza⁵¹ oraz H. Koźmińskiego⁵².

Z uwagi na katolicki charakter dużej części instytucji opiekuńczych, także mniejszości religijne tworzyły własne dzieła charytatywne. Przykładem jest działalność opiekuńcza Żydów w dość zróżnicowanej formie. W Krakowie od połowy XIX w. powstało kilka takich instytucji: w 1848 r. powstał zakład wychowawczy dla sierot izraelskich, dwadzieścia lat później założono w tym mieście stowarzyszenie dla wsparcia biednych chłopców starozakonnych, w 1876 r. powstało stowarzyszenie ku wsparciu uczniów szkół ludowych wyznania mojżeszowego, a od 1887 r. komitet izraelski kuchni bezpłatnej dla dziatwy szkolnej wydawał bezpłatne obiady (bez względu na wyznanie), w liczbie kilkudziesięciu tysięcy rocznie. Chorowite dzieci wysyłano na pięć tygodni leczenia dzięki towarzystwu leczniczych kolonii w Rabce dla dziatwy izraelskiej⁵³. Z kolei od 1845 r. wysiłkiem żydowskiej gminy w Suwałkach został założony i był utrzymywany szpital oraz przytułek. Zajmowała się tym Rada Szczegółowa Szpitala Starozakonnych w Suwałkach, która podlegała bezpośrednio dozorowi bożniczemu⁵⁴.

W zakresie opieki nad osobami z niepełnosprawnością intelektualną na ziemiach polskich pod zaborami działało się nieporównywalnie mniej w stosunku do rozwoju opieki i kształcenia tych osób w Europie Zachodniej. Najwięcej placówek

⁴⁷ E. Bojanowski był pionierem zorganizowanej opieki nad dzieckiem wiejskim w Polsce. Czerpiąc inspiracje z ruchu ochroniarskiego Europy Zachodniej, począwszy od 1950 r. organizował ochronki dla dzieci, w których pracowały tzw. ochroniarki – kobiety wiejskie stanu wolnego (z czasem rostry zakonne), które bezinteresownie zajmowały się pracą opiekuńczo-wychowawczą. W miarę rozwoju sieci ochronek powstało Zgromadzenie Sióstr Służebniczek (zatwierdzone w 1966 r.), stopniowo rozszerzające swoją działalność, m.in. na pracę z dziećmi niepełnosprawnymi. Zob. T. Zbyrad, *Bł. Edmund Bojanowski – pionier zorganizowanej opieki nad dzieckiem*, „Praca Socjalna” 2005, 1, s. 83–88.

⁴⁸ A. Chmielowski (brat Albert) stworzył oryginalny system opieki nad bezdomnymi i bezrobotnymi. Zob. J. Żak, *Brat Albert, Adam Chmielowski. W służbie Boga, ojczyzny i bliźnich*, Warszawa 1973; J.M. Chudek, *Brat Albert Chmielowski. Szkic biograficzny*, Wydawnictwo S.S. Loretanek, Warszawa 1928; A. Florczak, *Brat Albert i jego dzieło*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, Lwów 1933; W. Sapalski, *Brat Albert*, Wydawnictwo M, Kraków 2003; K. Michalski, *Brat Albert*, SS. Albertynki, Kraków 1986.

⁴⁹ Zob. D.D. Siuta, *Apostoł Bożego Miłosierdzia św. ks. Zygmunt Gorazdowski (1845–1920). Biografia, duchowa sylwetka, droga do chwały ołtarzy*, Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Księży Misjonarzy, Kraków 2007; J.J. Pawłowicz, *Pomoc człowiekowi ubogiemu drogą ewangelizacji na przykładzie życia i działalności św. ks. Zygmunta Gorazdowskiego. Studium teologiczno-moralne*, Wydawnictwo Polesie, Żyto- mierz 2005.

⁵⁰ Zob. F. Bima, *Ksiądz Kazimierz Siemaszko i jego dzieło (1875–1904). Skrót pracy*, „Nasza Przeszłość” 1996, 86.

⁵¹ W. Michułka, *Ksiądz Bronisław Markiewicz*, Wydawnictwo Michalineum, Struga 1992; K. Zima, *Błogosławiony ks. Bronisław Markiewicz (1842–1912)*, P.U.W. „Roksana”, Krosno 2006.

⁵² Zob. *Człowiek wielkiej mądrości i świętości błogosławiony Honorat Koźmiński kapucyn. Materiały z obchodów dziesiątej rocznicy beatyfikacji o. Honorata Koźmińskiego w Lublinie i Nowym Mieście n. Pilicą*, red. G. Bartoszewski, H.I. Szumił, M. Chmielewski, Centrum Duszpasterstwa Archidiecezji Warszawskiej, Lublin–Warszawa 1999; M. Werner, *O. Honorat Koźmiński, kapucyn (1829–1916)*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 1972.

⁵³ J. Meissner-Łozińska, *Placówki opieki nad dzieckiem w Krakowie*, w: *Galicja i jej dziedzictwo...*, dz. cyt., s. 111–112.

⁵⁴ S. Filipowicz, *Źródła do dziejów suwalskich Żydów*, w: *Kościół a państwo na pograniczu...*, dz. cyt., s. 116.

powstało w Wielkopolsce i na Śląsku – w 1896 r. rozpoczęła działalność szkoła dla lekko upośledzonych w Poznaniu, w kolejnych latach w Toruniu, Owińskach, Królewskiej Hucie (Chorzowie), Katowicach, Bytomiu, Szarleju (Piekarach). Dwie otwarto w zaborze austriackim: we Lwowie i w Krakowie. W Królestwie Kongresowym działały dwie placówki w Warszawie (jedną prowadziła gmina ewangelicko-augsburska, drugą D. Zylberowa i E. Lublinerowa) oraz w Karolinie pod Warszawą. W zaborze rosyjskim działała także szkoła w Równem⁵⁵.

Wśród form pomocy, jakiej udzielano w okresie niewoli narodowej, trzeba jeszcze wymienić opiekę nad więźniami, szczególnie politycznymi. Jednym z pierwszych towarzystw, które się tym zajmowało, był Patronat Opieki nad Więźniami, który działał konspiracyjnie we Włocławku od 1863 r. Inicjatorką powstania tego kobiecego stowarzyszenia była I. Zbiegniewska. Pomoc polegała na noszeniu do więzień żywności, ciepłej odzieży i obuwia. Wśród więźniów znaleźli się powstańcy styczniowi⁵⁶, zesłańcy, działacze społeczni. W tym samym czasie powstało stowarzyszenie zwane Ministerstwem Polskiej Biedy, które oprócz materialnej niosło jednocześnie pomoc prawną i lekarską, korzystając z umiejętności skupionych w nim prawników i lekarzy, a także wsparcie rodzinom w postaci np. pisania dokumentów umożliwiających widzenia. Byli z nim związani m.in. S. Sempołowska, A. Świętochowski, S. Zeromski czy B. Prus, a wśród otrzymujących wsparcie był J. Piłsudski, osadzony w warszawskiej cytadeli w 1900 r.⁵⁷

Wraz z wybuchem pierwszej wojny światowej zaczęły powstawać Komitety Obywatelskie (wyłaniane lokalnie) oraz powstał Centralny Komitet Obywatelski (CKO) z siedzibą w Warszawie. Komitet ten świadczył pomoc poszkodowanym w wyniku działań wojennych, bezrobotnym, rodzinom rezerwistów, organizował schroniska, szpitale i ochronki. Latem 1915 r. rozwiązano CKO, a 1 stycznia 1916 r. powołano Radę Główną Opiekuńczą, która przejęła zakres jej obowiązków.

Pomoc osobom poszkodowanym w wyniku działań wojennych niosły także organizacje społeczne. Jedną z wielu zaangażowanych w tę działalność była Liga Kobiet przy Naczelnym Komitecie Narodowym, której działania były skupione na niesieniu pomocy legionistom oraz ich rodzinom, m.in. poprzez prowadzenie ochronek, kolonii, szpitali. Czołowymi działaczkami Ligi Kobiet były A. Krzyżanowska, Z. Daszyńska-Golińska, A. Markowa, Z. Moraczewska, W. Weychert-Szymanowska⁵⁸.

W czasie wojny działały również stowarzyszenia katolickie, m.in. Krakowski Biskupi Komitet Pomocy Dotkniętych Klęską Wojny (KBK)⁵⁹. Ówczesny książę biskup krakowski A.S. Sapieha w Boże Narodzenie 1914 r. wystosował odezwę „do wszystkich bliskich i dalekich, by wyciągnęli miłosierną rękę” do ofiar wojny w Galicji i w Królestwie Polskim. KBK współpracował z Generalnym Komitetem

⁵⁵ W. Gasik, dz. cyt., s. 101–102.

⁵⁶ M.in. Romuald Traugutt.

⁵⁷ Zob. Z. Zbyszewska, *Ministerstwo Polskiej Biedy. Z dziejów Towarzystwa Opieki nad Więźniami „Patronat” w Warszawie 1909–1944*, Państwowu Instytut Wydawniczy, Gdańsk 1983, s. 20.

⁵⁸ D. Żołądź-Strzelczyk, W. Jamrozek, *Studia z dziejów edukacji kobiet na ziemiach polskich*, Wydawnictwo Bajt, Poznań 2001, s. 149–150.

⁵⁹ A. Haratyk, dz. cyt., s. 41–42.

Pomocy dla Ofiar Wojny w Polsce w Vevey, założonym w tym samym czasie przez H. Sienkiewicza, I. Paderewskiego i A. Osuchowskiego. Efektem zabiegów tych organizacji była m.in. pomoc zza granicy – z krajów skandynawskich, Amerykańskiego Komitetu Pomocy Polsce (tzw. Komitetu Rockefellera) oraz polonii⁶⁰.

W szczególnie trudnej sytuacji znajdowało się najmłodsze pokolenie Polaków. Tragicznym skutkiem rozpoczęcia działań wojennych było doprowadzenie do katastroficznej liczby zgonów dzieci do lat piętnastu (stanowiły one aż 50% wszystkich zgonów). Opieką nad dziećmi na szeroką skalę zajmował się CKO, a następnie w 1916 r. w ramach RGO powołano Wydział Opieki nad Dziećmi. Jeden z jego czołowych działaczy, dr W. Szejnach, wzywał do traktowania opieki nad dziećmi w latach wojny jako ogólnonarodowego obowiązku, zamiast dotychczasowego, filantropijnego podejścia. Wydział do 1918 r. zdołał otworzyć 1430 placówek zajmujących się opieką nad dziećmi (do lat osiemnastu)⁶¹.

Pomoc dzieciom świadczyły również instytucje działające wcześniej. Na przykład Wileńskie Towarzystwo Opieki nad Dziećmi powołało w 1917 r. Pogotowie Ratunkowe dla dzieci żebrzących i opuszczonych, w którym miały oczekiwać pod opieką wychowawców na rodziców lub opiekunów. Ponadto towarzystwo powołało schronisko oraz ochronę dla dzieci słabych i chorych. Najmłodsze dzieci wraz z matkami znajdowały schronienie w Żłobku im. Marii⁶².

Okres niewoli narodowej to ponadwiekowe doświadczenia ludzi gotowych do angażowania się w pomoc osobom, które współcześnie zaliczamy do marginesu społecznego. Ogromna różnorodność podejmowanych inicjatyw – wynikająca także ze specyfiki poszczególnych zaborów oraz zmieniających się warunków politycznych – pozwoliła rozpocząć po odzyskaniu niepodległości w 1918 r. budowę systemu działań z zakresu polityki społecznej opartego na solidnych podstawach teoretycznych, materialnych, instytucjonalnych oraz – co bardzo ważne – kapitale społecznym tkwiącym w społecznikach pragnących zmieniać rzeczywistość.

Bibliografia

- Abramowski E., *Kooperatywa, jako sprawa wyzwolenia ludu pracującego*, nakł. autora, Warszawa 1912.
- Albański L., *Spółeczno-pedagogiczna działalność Towarzystwa Gniazd Sierocych i Wiosek Kościuszkowskich*, Kolegium Karkonoskie. PWSZ, Jelenia Góra 1999.
- Augustyniak M., *Mysł społeczno-filozoficzna Edwarda Abramowskiego*, Wydawnictwo UWM, Olsztyn 2006.
- Balcerek M., *Historyczny rozwój tendencji wychowawczych TPD*, w: *Pedagogika Towarzystwa Przyjaciół Dzieci*, PWN, Warszawa 1975.

⁶⁰ E. Leś, dz. cyt., s. 73–74; zob. D. Płygawko, *Polonia Devastata. Polonia i Amerykanie z pomocą dla Polski (1914–1918)*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2003.

⁶¹ H. Busch-Konopka, dz. cyt., s. 25–27.

⁶² S. Walasek, dz. cyt., s. 15–16.

- Barnaś-Baran E., *Opieka nad dzieckiem w Krakowskim Towarzystwie Dobroczynności w latach 1816–1918*, w: *Opieka nad dzieckiem w Galicji*, red. A. Meissner, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2002.
- Bima F., *Ksiądz Kazimierz Siemaszko i jego dzieło (1875–1904). Skróty pracy*, „Nasza Przeszłość” 1996, 86.
- Chudek J.M., *Brat Albert Chmielowski. Szkic biograficzny*, [b.w.], Warszawa 1928.
- Cieszkowski A., *O ochronach wiejskich*, [b.w.], Warszawa 1842.
- Czaplicki B., *Katolicka działalność dobroczynna w Rosji w latach 1860–1918*, Wydawnictwo UKSW, Warszawa 2008.
- Człowiek wielkiej mądrości i świętości błogosławiony Honorat Koźmiński kapucyn. *Materiały z obchodów dziesiątej rocznicy beatyfikacji o. Honorata Koźmińskiego w Lublinie i Nowym Mieście n. Pilicą*, red. G. Bartoszewski, H.I. Szumił, M. Chmielewski, Centrum Duszpasterstwa Archidiecezji Warszawskiej, Lublin; Warszawa 1999.
- Dajnowicz M., *Polityczna i społeczna działalność duchowieństwa katolickiego w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego przez I wojnę światową*, w: *Kościoty a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Wydawnictwo Prymat Mariusz Śliwowski, Białystok 2005.
- Filipowicz S., *Źródła do dziejów suwalskich Żydów*, w: *Kościoty a państwo na pograniczu polsko-litewsko-białoruskim. Źródła i stan badań*, red. M. Kietliński, K. Sychowicz, W. Śleszyński, Wydawnictwo Prymat Mariusz Śliwowski, Białystok 2005.
- Florczak A., *Brat Albert i jego dzieło*, Państwowe Wydawnictwo Książek Szkolnych, Lwów 1933.
- Gach P.P., *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773–1914. Rozprawa doktorska*, Redakcja Wydawnictw KUL, Lublin 1984.
- Gasik W., *Rozwój praktyki i teorii pedagogiki specjalnej w wieku XIX i początkach XX wieku*, w: *Dzieje szkolnictwa i pedagogiki specjalnej*, red. S. Mausberg, PWN, Warszawa 1990.
- Haratyk A., *Udział galicyjskiego Kościoła katolickiego w pracach opiekuńczo-wychowawczych*, w: *Opieka nad dzieckiem w Galicji*, red. A. Meissner, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2002.
- Hellwig J., *Cieszkowski*, Wiedza Powszechna, Warszawa 1979.
- Kępski C., *Idea miłosierdzia a dobroczynność i opieka*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2003.
- Krahel T., *Ks. prałat Karol Lublaniec*, „Czas Miłosierdzia. Białostocki Biuletyn Kościelny” 2000, 8.
- Leon XIII, *Graves de communi*, 1901.
- Leś E., *Zarys historii dobroczynności i filantropii w Polsce*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001.
- Markiewicz H., *Działania charytatywne Wileńskiego Towarzystwa Dobroczynności wobec dorosłych w początkach XIX wieku*, „Seminare” 1995, 11.
- Markiewiczowa H., *Działalność opiekuńczo-wychowawcza Warszawskiego Towarzystwa Dobroczynności 1814–1914*, Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej, Warszawa 2002.
- Meissner-Łozińska J., *Placówki opieki nad dzieckiem w Krakowie*, w: *Opieka nad dzieckiem w Galicji*, red. A. Meissner, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2002.
- Michalski K., *Brat Albert*, Wydawnictwo SS. Albertynki, Kraków 1986.
- Michałka W., *Ksiądz Bronisław Markiewicz*, Wydawnictwo Michalineum, Struga 1992.
- Pawłowicz J.J., *Pomoc człowiekowi ubogiemu drogą ewangelizacji na przykładzie życia i działalności św. ks. Zygmunta Gorazdowskiego. Studium teologiczno-moralne*, Wydawnictwo Polesie, Żytomierz 2005.
- Pękowska M., *Opieka nad dzieckiem głuchym i niewidomym we Lwowie w XIX wieku*, w: *Opieka nad dzieckiem w Galicji*, red. A. Meissner, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2002.
- Piotrowska-Marchewa M., *Nędzarze i filantropi. Problem ubóstwa w polskiej opinii publicznej w latach 1815–1863*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2004.

- Płygawko D., *Polonia Devastata. Polonia i Amerykanie z pomocą dla Polski (1914–1918)*, Wydawnictwo Poznańskie, Poznań 2003.
- Sapalski W., *Brat Albert*, Wydawnictwo M, Kraków 2003.
- Siuta D.D., *Apostoł Bożego Miłosierdzia św. ks. Zygmunt Gorazdowski (1845–1920). Biografia, duchowa sylwetka, droga do chwały ołtarzy*, Wydawnictwo Instytutu Teologicznego Księża Misjonarzy, Kraków 2007.
- Służba społeczna w Polsce*, red. L. Krzywicki, skł. gł. w Dziale Wydawnictw Związku Spółdzielni Spożywców R.P., Warszawa 1928.
- Supiński J., *Listy treści społecznej. Dobroczynność i więzienia*, „Biblioteka Naukowego Zakładu im. Ossolińskich” 1868, t. 11 (Poczet nowy), s. 109.
- Walasek S., *Opieka nad dziećmi i młodzieżą w Wilnie (1900–1940)*, w: *Opieka nad dziećmi i młodzieżą. Studia z dziejów oświaty w XX wieku*, red. S. Walasek, Kraków 2008.
- Werner M., *O Honorat Koźmiński, kapucyn (1829–1916)*, Wydawnictwo Pallottinum, Poznań 1972.
- Wiśniewska W., *Kazimierz Antoni Jezewski jako człowiek, pedagog i twórca gniazd sierocych*, Wydawnictwo WSP, Częstochowa 1994.
- Zbyrad T., *Bł. Edmund Bojanowski – pionier zorganizowanej opieki nad dzieckiem*, „Praca Socjalna” 2005, 1.
- Zbyszewska Z., *Ministerstwo Polskiej Biedy. Z dziejów Towarzystwa Opieki nad Więźniami „Patronat” w Warszawie 1909–1944*, Państwowemu Instytut Wydawniczy, Gdańsk 1983.
- Zima K., *Błogosławiony ks. Bronisław Markiewicz (1842–1912)*, P.U.W. „Roksana”, Krosno 2006.
- Żak-Tarnowski J., *Brat Albert, Adam Chmielowski. W służbie Boga, ojczyzny i bliźnich*, Wydawnictwo SS. Loretanek, Warszawa 1973.
- Żołądź-Strzelczyk D., Jamrożek W., *Studia z dziejów edukacji kobiet na ziemiach polskich*, Wydawnictwo Bajt, Poznań 2001.